

УДК 343.222.4

Н. В. Шаргородська, здобувачОдеського національного університету імені І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПІДСТАВА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена аналізу кримінальної відповідальності та складу злочину як єдиної її підстави. Автор розглянув різні точки зору, які висвітлені в юридичній літературі щодо підстав кримінальної відповідальності, та визначив проблеми в цій сфері.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, злочин, склад злочину, суспільно небезпечне діяння.

Кримінальна відповідальність — це основне поняття кримінального права. Саме кримінальна відповідальність є основною формою застосування кримінального закону. Слово «відповідальність» в українській мові визначається як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справи, за чийсь дії, вчинки, слова» [1, 317].

За своїм характером відповідальність може бути різних видів: моральна, суспільна, юридична. Право визначає підстави, умови і форми юридичної відповідальності.

Кримінальна відповідальність є найбільш суворим видом юридичної відповідальності та передбачається законом за скоєння найбільш небезпечних правопорушень — злочинів. А. А. Піонтковський писав: «Кримінальна відповідальність це правова відповідальність, яка визначається в своїй основі нормами матеріального кримінального права» [2, 7].

Поняття «кримінальна відповідальність» широко використовується Кримінальним кодексом України (ст. 2, 3, 4 і ін.), а розділ IX присвячений питанням звільнення від кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність згадана і в Кримінально-процесуальному кодексі (ст. 2) та Конституції України (ст. 54).

Інститут відповідальності в кримінальному праві є, одним з найбільш вивчених, але незважаючи на це, кримінально-правова наука до тепер не змогла розробити загальновизнаного, універсального поняття кримінальної відповідальності. Відомо, що теорія кримінальної відповідальності «суттєво підвищує загальну розробленість проблем кримінального права і відкриває можливість по-новому, з більш чітких методологічних позицій, розглядати традиційні питання» [3, 124]. В кримінально-правовій науці неодноразово намагалися на основі аналізу та узагальнення теоретичних концепцій розробити універсальне поняття кримінальної відповідальності.

Значна кількість концепцій розуміння кримінальної відповідальності за наявності суттєвих (і не дуже) відмінностей між собою може бути систематизована (класифікована). Одну з таких класифікацій пропонує в своїй монографії В. О. Меркулова [4, 8–9]. На її думку, слід виокремити чотири групи авторів, які дають різні визначення поняття кримінальної відповідальності.

Перша група авторів (Н. І. Загородніков, О. Є. Лейст) відстоює думку, що кримінальна відповідальність і санкція — це тотожні поняття, тобто реальне застосування кримінальної відповідальності є застосуванням кримінально-правової норми (санкції норми). Такий підхід до розуміння кримінальної відповідальності

ті породжує другу теоретичну проблему — співвідношення понять «покарання» та «санкція». Якщо керуватися запропонованим визначенням, то тоді до кримінальної відповідальності слід буде віднести і такі кримінальні санкції як примусові заходи медичного характеру, заходи виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх, тощо. Така концепція розуміння кримінальної відповідальності потребує корінного перегляду багатьох положень науки кримінального права, що вважаються сталими та традиційними.

Наприклад, О. В. Наумов пішов ще далі у своїх думках. По суті, його концепція кримінальної відповідальності зводиться до тези: «Кримінальна відповідальність і заходи кримінально-правового впливу — це тотожні поняття». Він вважає, що кримінальна відповідальність включає до свого змісту «...всі заходи кримінально-правового впливу, які застосовуються до особи, що вчинила злочин» [5, 348]. Погоджуємося з тими вченими, які вважають запропоноване О. В. Наумовим визначення досить громіздким, тобто таким, що включає в свій зміст і застосування судом, наприклад, примусових заходів медичного характеру і умовно-дострокове звільнення від покарання, адже вони теж є заходами кримінально-правового впливу [6, 191].

Друга група науковців (Я. М. Брайнін, І. М. Даньшин, М. П. Карпушин, В. І. Курляндський, М. Й. Коржанський, П. С. Матишевський) розглядає кримінальну відповідальність як певний обов'язок особи, яка вчинила злочин, піддатися дії закону про кримінальну відповідальність, заходу кримінально-правового впливу, понести відповідальність перед суспільством і державою, підкоритись певним заходам негативного характеру, передбачених чинним законодавством, зазнати певних обмежень та позбавлень. Схожу за змістом думку висловлює Є. Я. Мотовиловкер. Він пропонує розглядати кримінальну відповідальність як правовий стан карності, котрий виникає в момент вчинення злочину [7, 45]. Вже є визнаним в юридичній науці той факт, що і кримінальне право, і кримінально-процесуальне право є публічними галузями права. А предметом регулювання публічних галузей права завжди були суспільні відносини у сфері «державних справ», наприклад у сфері устрою і діяльності держави як публічної влади, усіх публічних інститутів, апарату держави, державної служби, кримінального переслідування і відповідальності, принципів, норм і інститутів міждержавних відносин і міжнародних організацій тощо

До третьої групи слід віднести науковців, які дотримуються концепції «відповідальність — правовідносини» (Л. В. Багрій-Шахматов, П. С. Дягель, А. І. Санталов, Н. А. Стручков). Зазначені науковці розглядають кримінальну відповідальність як специфічні кримінально-правові відносини, сукупність кримінальних, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих відносин. Сутність цієї концепції полягає в тому, що змістом кримінальної відповідальності вважаються врегульовані нормами кримінального права суспільні відносини (кримінальні правовідносини), а сама кримінальна відповідальність визначається через правовий статус, правове становище особи, яка вчинила злочин, ідентифікується з кримінальними правовідносинами чи визначається через сукупність реалізації кримінально-правових, процесуальних і виконавчих правовідносин [8, 19]. Такий підхід до визначення кримінальної відповідальності є ефективним, коли науковець хоче комплексно дослідити такий правовий феномен як «кримінальна відповідальність», тобто як сукупність кримінальних матеріальних, кримінальних процесуальних і кримінально-виконавчих відносин. Дійсно поняття «кримінальна відповідальність» може розглядатись і з позицій кримінального, і з позицій кримінально-процесуального, і з позицій кримінально-виконавчого права.

Четверту групу науковців складають прихильники концепції «відповідальність — засудження», тобто кримінальна відповідальність розглядається як реальне покладання на винну особу заходів державного примусу, реальних певних об-

межень і позбавлень, пов'язаних з фактом осуду, призначенням покарання чи без такого (А. І. Бойцов, В. С. Прохоров, І. С. Ной, К. Ф. Тихонов, А. Н. Тарбагаєв), які особливу увагу приділяють факту засудження винної особи.

Ця концепція кримінальної відповідальності є найбільш розповсюдженою в юридичній літературі, що в більшій мірі відповідає ознакам наукової категорії кримінального права. Щоправда вчені в межах цієї концепції іноді формулюють свої акценти. Наприклад, Ю. М. Ткачевський визначає кримінальну відповідальність як «правовий наслідок, результат застосування норм кримінального права до особи, котра вчинила злочин, що втілюється в осуді від імені держави винної особи за вчинення злочину. За своїм характером кримінальна відповідальність становить державний примус, поєднаний із визнанням поведінки винної особи неправомірною» [6, 191]. С. Г. Келіна ж акцентує увагу на тому, що кримінальна відповідальність — це реакція держави на вчинення злочину, яка виражається в осуді злочинної поведінки особи державою та примусовому обмеженні прав винної особи, засудженої в межах кримінального правовідношення.

У кримінальній літературі висловлюються та обґрунтовуються й інші визначення поняття кримінальної відповідальності.

Навіть поверхневий огляд думок різних науковців свідчить про складність та багатогранність проблеми визначення поняття «кримінальна відповідальність». Але очевидним є те, що усі дослідження, цілком справедливо, розглядають кримінальну відповідальність у зв'язку з фактом скоєння злочину.

Відповідно до змісту ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України, підставою виникнення кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить передбачений Кримінальним кодексом України склад злочину. У цій нормі відображено найважливіше значення складу злочину для законності і обґрунтованості кримінальної відповідальності: підставою кримінальної відповідальності є не сам факт вчинення суспільно небезпечного діяння, а наявність у цьому діянні ознак, вказаних у конкретній нормі кримінального закону, які складають склад злочину і дають підставу кваліфікувати вчинене діяння за конкретною статтею кримінального закону.

Вчення про склад злочину з'явилося у кримінально-правовій науці приблизно двісті років тому і сьогодні займає центральне місце в теорії кримінального права.

До прийняття нового Кримінального кодексу України у 2001 р. у кримінальному законодавстві не було остаточно вирішене питання про те, що є підставою кримінальної відповідальності. Так у Кримінальному кодексі Української РСР від 28 грудня 1960 р., в статті 3 зазначалось: «Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає тільки особа, що винна у вчиненні злочину, тобто умисно або з необережності скоїла передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння». Ця стаття мала дві суттєві теоретичні вади:

по-перше, у заголовку статті слово «підстава» було вжите у множині, що дозволило окремих учених зробити висновок про існування декількох підстав кримінальної відповідальності;

по-друге, розмитість, неточність та недостатня ясність положень статті, давали можливість одним вченим стверджувати, що підставою кримінальної відповідальності є факт вчинення злочину, а іншим — склад злочину.

Навколо цього визначення в КК України від 28 грудня 1960 р. не один рік точилися дискусії. Зокрема, деякі вчені стверджували, що склад злочину не можна розглядати як єдину підставу кримінальної відповідальності, оскільки ні в діях співучасників, ні в діях особи, що замахується на вчинення злочину або готується до нього, складу злочину немає [9, 16; 10, 133].

В протипагу цим думкам, В. М. Кудрявцев зазначає, що склад злочину варто вважати необхідною і достатньою підставою кримінальної відповідальності, а тому і юридичною підставою кваліфікації злочинів [11, 75]. Необхідною тому, що без

наявності в діях особи всіх ознак складу злочину в їх сукупності, ця особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Вчинене діяння як явище реальної дійсності завжди містить безліч найрізноманітніших ознак. Але якщо серед них відсутня хоча б одна з ознак, яка кримінальним законом віднесена до ознак складу конкретного злочину, то таке діяння не є злочином і кримінальна відповідальність за його скоєння не настає [12, 45]. Достатність складу злочину як підстави кримінальної відповідальності полягає в тому, що для її настання немає необхідності встановлювати які-небудь додаткові обставини, щоб пред'явити особі обвинувачення в скоєнні злочину.

Вчення про склад злочину — одна з центральних проблем науки кримінального права. І пояснюється це не тільки його значенням для відправлення правосуддя і зміцнення законності, а й тим, що в рамках вчення про склад злочину досліджуються і розвиваються, в першу чергу, всі основні інститути Загальної частини кримінального права. Будь-яке дослідження питань Особливої частини кримінального права також не обходиться без того, щоб при аналізі конкретних складів злочинів не торкнутися загальних питань вчення про склад злочину.

Взагалі, в теорії кримінального права термін «склад злочину» вживається у трьох різних значеннях:

— як законодавча модель злочину певного виду (окремого різновиду такого злочину), яка, по суті, є юридичною конструкцією, за допомогою якої законодавець певний тип суспільно небезпечної поведінки визначає у кримінальному праві як злочин певного виду. Для найменування такої конструкції, А. Ю. Строган вживає термін «юридичний склад злочину» [13, 99]. В цьому сенсі визначення складу злочину використовується в основному в правотворчій діяльності. Так, визнаючи певне суспільно небезпечне діяння протиправним та закріплюючи його в Кримінальному кодексі України, законодавець повинен вказати ті основні ознаки діяння, що дають підстави назвати його злочином, а особу, яка вчинила його, притягти до кримінальної відповідальності;

— як поєднання юридичних фактів (діяння особи з іншими фактичними обставинами), що має системний характер і є своєрідною «фактичною конструкцією». Це означає, що для визнання діяння конкретним злочином потрібна не лише наявність (сукупність) відповідних юридичних фактів, а й певний зв'язок між ними, тобто «фактичний склад злочину». Таке розуміння складу злочину використовується в основному суб'єктами дізнання і досудового слідства на стадіях порушення справи та розслідування, адже саме ці органи (посадові особи) здійснюють кваліфікацію діяння. Так В. О. Навроцький зазначає, що склад злочину виступає знаряддям, яке використовується при кваліфікації в ході зіставлення факту та норми, слугує проміжною ланкою, що допомагає встановити відповідність фактичних і юридичних ознак [14, 254];

— як категорія науки кримінального права, суто теоретична конструкція [15, 169]. Як категорія науки кримінального права використовується при дослідженні підстав кримінальної відповідальності, елементів, ознак і видів складів злочину.

Однак єдності поглядів з деяких кардинальних питань загального вчення про склад злочину немає. Так, продовжуються в юридичній літературі суперечки щодо визначення складу злочину. Це обумовлено тим, що і в Кримінальному кодексі 1960 р., і в чинному Кримінальному кодексі України відсутнє визначення складу злочину. Воно напрацьоване наукою кримінального права виходячи із законодавчого визначення підстави кримінальної відповідальності (ст. 2 Кримінального кодексу України), поняття злочину (ст. 11 Кримінального кодексу України) і теоретичного узагальнення ознак складів конкретних злочинів, передбачених нормами Особливої частини Кримінального кодексу України.

Література

1. *Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / [укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко]. — Т. 1. — К. : Аконт, 2006. — 926 с.*
2. *Курс советского уголовного права. — М., 1970. — Т. 2. — 312 с.*
3. *Прохоров В. С. Преступление и ответственность / В. С. Прохоров. — Л., 1984. — 148 с.*
4. *Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія / В. О. Меркулова. — Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. — 225 с.*
5. *Словарь по уголовному праву / Г. Н. Борзенков, А. Э. Жалинский, Б. В. Здравомыслов, А. С. Михлин [и др.]; отв. ред. А. В. Наумов. — М. : Изд-во БЕК, 1997. — 702 с.*
6. *Курс уголовного права. Общая часть. Т.1 : Учение о преступлении : учебник для вузов / Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылов, Н. Ф. Кузнецова [и др.]; под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. — М. : Зерцало, 1999. — 592 с.*
7. *Мотовиловкер Е. Я. Норма, отношение и ответственность в уголовном праве / Е. Я. Мотовиловкер // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации : Межвузовский сборник научных трудов. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. — С. 34–46.*
8. *Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін. — К. : Атіка, 2004. — 296 с.*
9. *Никифоров Б. С. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик / Б. С. Никифоров // Важный этап в развитии советского права: Труды научной сессии ВИЮН. — М., 1960. — С. 15–19.*
10. *Лясс Н. В. К вопросу об основаниях уголовной ответственности / Н. В. Лясс // Вестник Ленинградского государственного университета: «Сер. экономики, философии и права». — 1960. — № 17, вып. 3. — С. 127–137.*
11. *Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступления / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. лит., 1972. — 352 с.*
12. *Уголовное право России: учебник для вузов : В 2 т. Т.1. Общая часть / Х. М. Ахметшин, Б. В. Волженкин, Р. Р. Галиакбаров, О. Л. Дубовик [и др.]; отв. редакторы и руководители авторского коллектива А. Н. Игнатов, Ю. А. Красиков. — М. : НОРМА, 2000. — 639 с.*
13. *Строган А. Ю. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності : навчальний посібник / А. Ю. Строган. — К. : Атіка, 2007. — 424 с.*
14. *Навроцький В. О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації / В. О. Навроцький. — К. : Атіка, 1999. — 418 с.*
- 15.8 *Вереша Р. В. Проблеми вини в теорії кримінального права : навчальний посібник / Р. В. Вереша. — К. : Атіка, 2005. — 464 с.*

